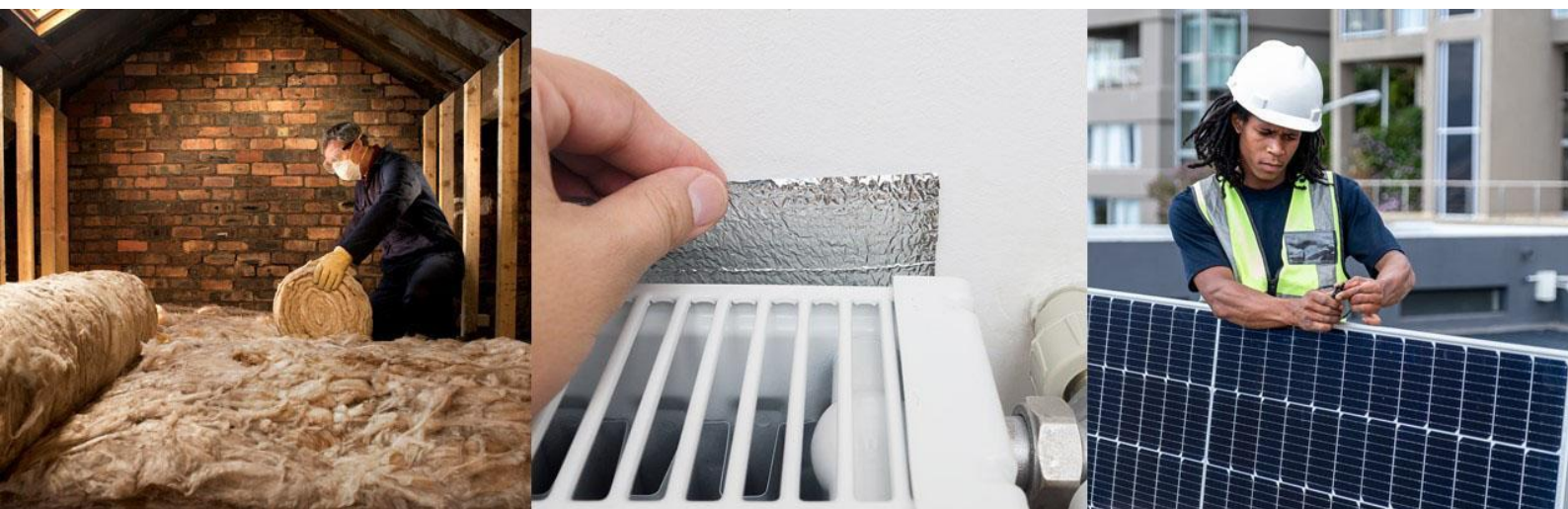

European Energy Poverty

Agenda Co-Creation and Knowledge Innovation
(ENGAGER 2017-2021)

Bevegelsen mot retten til energi i EU

Verktøysett for engasjement

Redaktører

Marlies Hesselman • Sergio Tirado-Herrero • Marilyn Smith • Marine Cornelis

Bidragstere

Íñigo Antepara • Anna Bajomi • Roberto Barrella • Umberto Cao
• Souran Chatterjee • Teresa Cuervo • Audrey Dobbins •
Giovanni Frigo • Sara Fuller • Mariëlle Feenstra • João Pedro
Gouveia • Rachel Guyet • Vivien Kizilcec • Breffni Lennon •
Irene González Pijuán • Slavica Robić • Caitlin Robinson •
Nevena Smilevska • Anaïs Varo • Hyerim Yoon • Lidija Živčič

Dette verktøysettet er en del av COST-aksjon CA16232 – Europeisk energifattigdom: Agenda for samskaping og kunnskapsinnovasjon, støttet av COST (European Cooperation in Science and Technology), et EU-finansieringsbyrå for forsknings- og innovasjonsnettverk (www.cost.eu). COST-aksjoner bidrar til å koble sammen forskningsinitiativer over hele Europa og gjør det mulig for forskere å utvikle ideene sine ved å dele dem med sine kolleger. ENGAGER samler et mangfoldig og omfattende utvalg av interessenter for å bidra til å forstå og håndtere energifattighetsutfordringen. ENGAGER består av fire arbeidsgrupper (WG-er). Dette verktøysettet er utarbeidet av WG 3 om «Dialoger – Samproduksjon av emansipatorisk forskning og praksis». For mer informasjon, besøk: <http://www.engager-energy.net/>

Verktøysettet er oversatt til mer enn 15 språk gjennom det EU-finansierte prosjektet «Women in Energy for Solidarity» gjennom CERV-fondet (2025–2026), <https://wise-energy-solidarity.eu/>

Å håndtere energifattigdom: hvorfor rettigheten til energi?

FNs bærekraftsmål 7 (SDG7) setter målet om å oppnå **universell tilgang** til tilstrekkelig, pålitelig, rimelig og bærekraftig energi innen 2030.

I dag, er det **759 millioner** mennesker globalt som mangler tilgang til strøm. Omtrent **2.8 milliarder** er fortsatt avhengig av tradisjonelle brensler (f.eks. ved, møkk og kull) for matlaging og oppvarming.

I Europa, er det **titalls millioner** som sliter daglig med å dekke hjemmelig strømbehov, holde hjemmene sine varme om vinteren eller kalde om sommeren, og betale energiregningen i tide.

Energi er kritisk for å muliggjøre de fleste bærekraftsmålene; dermed burde det være et prioriteringsområde.

INSIDE

- Hva mener vi med **'rettigheten til energi'**? (pg 3)
- **Retten til energi i praksis** (pg 4)
- Det å forstå de grunnleggende prinsippene av en **rettsbasert tilnærming** (pg 5)
- **Energi og menneskerettigheter: tilstedeværende men ikke beskyttet** (pg 6)
- **Praktiske aspekter og kontekstualisering** (pg 7)
- **Adgang til energi og energitjenester** (pg 8)
- **Gjenkjenne og angripe diskriminering i praksis** (pg 12)
- **Overkommelighet** (pg 13)
- **Prinsipper for å sette retten til energi i praksis** (pg 14)
- Litteraturliste (pg 18)

Både utdanning og vann anses som grunnleggende menneskerettigheter, men ikke energi.

Energi betraktes som en gode som følger markedskreftens regler om med tilbud og etterspørsel.

I forbindelse med de siste utviklingene i EU, sikter dette dokumentet på å støtte relevante aktører i å **argumentere sterkere for retten til energi for å støtte et verdig liv, til rimelige pris og med rett til å delta i en demokratisk beslutningstaking i energisektoren.**

Menneskers interesser og velvære – både individuelt og kollektivt – må ha en sentral plass i energisektoren.

Tilgang til energi i EU: En politisk realitet i endring

Det å oppnå en 'rettferdig og ren energiskifte' er sentralt i den Europeiske GrønneAvtale (European Green Deal, EGD), har som mål om en karbonnøytral økonomi innen 2050. Avtalen skal gi ekstra økonomisk støtte til medlemslandene som er mest utsatt. Den vil 'ikke etterlate noen'. I denne forbindelsen, blir [EU søylene for sosiale rettigheter](#) (2017) opprettholdt av EGD. Charteret er ikke juridisk bindende, men allikevel inkluderer det energi som en av de mest essensielle tjenester og slår fast at:

EGD erkjenner at energifattigdom berører mellom 50 og 80 millioner EU-borgere, og går derfor et skritt videre. I relevante EU-direktiver pålegges medlemslandene å utvikle nasjonale definisjoner av energifattigdom og å fastsette mål, tidsrammer og politikk for å bekjempe den. Tiltakene kan dreie seg om betaling av strømregninger, investeringer i avkarbonisering, bygningers ytelse og energieffektivitet, energiprosjekter i lokalsamfunn eller sosialpolitiske tiltak. Elektrisitetsdirektivet slår fast at det må implementeres i tråd med menneskerettsprinsippene.

EU Strøm Directive 2019/944

«Energitjenester er grunnleggende for å ivareta unionsborgernes velferd. Tilstrekkelig varme, kjøling og belysning, og energi til å drive apparater, er viktige tjenester for å garantere en anstendig levestandard og borgernes helse. Dessuten gjør tilgang til disse energitjenestene det mulig for unionsborgerne å nå sitt potensial og styrker sosial inkludering.»

EU Styringsforordning 2018/1999

«Medlemsstatene skal vurdere antallet husholdninger som lever i energifattigdom, idet de tar hensyn til de nødvendige innenlandske energitjenestene som er nødvendige for å garantere grunnleggende levestandard i den relevante nasjonale konteksten, gjeldende sosialpolitikk og annen relevant politikk, samt veiledende retningslinjer fra Kommisjonen om relevante indikatorer for energifattigdom.»

Selv om mye av dette dokumentet gjelder spesifikt for EU, **der energi i stor grad er tilgjengelig, men ofte uoverkommelig**, har denne verktøykassen som mål å gi en oversikt over prinsipper, argumenter og praktiske eksempler **som kan brukes i arbeidet med å bekjempe energifattigdom gjennom retten til energi.**

Hva mener vi med 'rettigheten til energi'?

Rettigheten til energi innebærer at alle mennesker har visse rettigheter og krav på tilgang til energitjenester som er nødvendige for helse, velvære, sosial inkludering og samfunnsdeltakelse. Energi er avgjørende for menneskeverd.

Det å ha en rettighet innebærer at andre, særlig staten, har en plikt til å sikre rettigheter for alle, på lik linje og uten diskriminering. Et utall relaterte bekymringer kan identifiseres og faller inn under tre overordnede temaer.

ADGANG TIL

- Energi – tilgang til spesifikke ressurser eller forsyninger.
- Energitjenester – tilstrekkelig nok til å dekke daglig behov for helse, velvære, sikkerhet og samfunndeltakelse.
- Garantert minimumsnivå for tjeneste og leveranse.
- Garantert pålitelig forsyning, der det betyr at det er null risiko for stenging av strøm: stenging av strøm grunnet manglende betalingsevne er et brudd på menneskerettighetene.

TILGJENGELIGHET

- I forhold til folks inntekter og faktiske behov.
- Energieffektive boliger, utstyr og apparater.
- Fri for diskriminerende faktureringspraksis.

ENERGI DEMOKRATI

- Rett til å delta i beslutningsprosess om energi og energipolitikk.
- Rett til å delta i et energifelleskap.
- Rett til informasjon om energi og energi rettigheter.
- Tilgang til rettsvesenet.

Retten til Energi i praksis

Anerkjennelsen av grunnleggende rettigheter innebærer en tilsvarende plikt til å respektere, beskytte og realisere slike rettigheter.

For å sikre slike rettigheter kreves det som regel tiltak og innsats fra flere ulike aktører og på tvers av sektorer.

For å være effektiv må politikken rettes mot de grunnleggende årsakene til energifattigdom, ikke bare mot å lindre symptomene.

Fra et menneskerettighetsperspektiv, er det **staten** som har hovedansvar for tilretteleggingen av de faktiske forholdene slik at rettighetene kan realiseres i sin helhet. Offentlige myndigheter må dermed utforme sammenhengende tiltak som bidrar til en gradvis realisering av rettighetene i samsvar med maksimalt tilgjengelige offentlige og private ressurser. I tillegg, så må de ta tak i og avhjelpe eventuell diskriminering eller ulemper, og garanterere overvåking og tilsyn og tilgang til rettsvesenet.

Tiltak for å sikre **retten til energi** må være spesifikk og målrettet. Disse tiltakene bør samtidig være fleksible nok til å gjenspeile kompleksiteten i energitilgang og -etterspørsel, inkludert et mangfold av tilgjengelige ressurser og personlige behov.

Slik det påpekes i de nedre avsnittene, kan gjennomføringen av denne typen politikk kan ha et regionalt, nasjonalt eller lokalt omfang. Hensyn må samtidig tas til hvordan ulike aktører bidrar til eller avhjelper urettferdighet i energiområdet.

I tillegg til staten, har andre **offentlige innsatser** (f.eks. tilsynmyndigheter, ombudsmenn eller leverandører av sosiale boliger) og **aktører i næringslivet** (f.eks. nettselskapet, hvitvareprodusenter, finansinnsatser) et ansvar for å sikre at retten til energi virkeliggjøres. **Aktører i sivilsamfunnet**, slik som energi- og klimaaktivister eller forbrukerorganisasjoner, utgjør en viktig rolle i å etterlyse retten til energi, engasjement i beslutningstaking, og for å overse implementeringen.

Det å forstå de grunnleggende prinsippene av en rettsbasert tilnærming

Rettigheten(e) til energi i loven

Konseptet av 'menneskerettigheter' har vært formulert i flere samfunn over mange hundre år. Etableringen av 'menneskerettighetslov', med mål å pålegge regjeringer med juridiske forpliktelser og ansvar for å oppfylle, beskytte og respektere slike rettigheter, er tilknyttet FNs Verdenserklæring om Menneskerettigheter (vedtatt i 1948) samt vedtakelsen av flere juridisk bindende regionale og internasjonale menneskerettighetstraktater som stammer fra verdenserklæringen.

Tanken om at alle mennesker skal nyte menneskerettigheter på lik linje, uten diskriminering eller ulempe, har blitt et kjerneprinsipp i demokratiske samfunn.

Selv om tilgangen til energitjenester allerede er beskyttet av andre eksisterende menneskerettigheter, bidrar en selvstendig rettighet til å spesifisere og synliggjøre folkets rettigheter og interesser i energiområdet, og gjør oppmerksom på hvor viktig det er å iverksette tiltak for å støtte realiseringen av rettigheten.

9 ANERKJENTE RETTIGHETER

Følgende rettigheter som er relevante for energifattigdom, er i dag forankret i menneskerettighetene, blant annet retten til:

- et verdig liv
- tilfredsstillende levestandard, inkludert retten til en tilfredsstillende bolig
- fysisk og mental helse
- tilgang til informasjon og ytringsfrihet
- utdanning
- hviletid, fritid og lek, spesielt for barn
- sosialtrygd og sosio-økonomisk beskyttelse for familien
- et sunt livsmiljø
- offentlig ettersyn og retten til å delta i samfunnsliv

I praksis har disse 9 rettighetene blitt tilknyttet på en eller annen måte til energifattigdom.¹ Dessuten vil en rettighet til energi avlede av og støtte andre rettigheter.

Retten til et verdig liv

«Retten til liv innebærer at stater iverksetter tiltak for å beskytte mot «unaturlig eller for tidlig død, samt å nyte et liv med verdighet». Stater har plikt til å «iverksette passende tiltak for å håndtere de generelle forholdene i samfunnet som [...] hindrer enkeltmennesker i å nyte sin rett til et liv med verdighet», inkludert «der det er nødvendig, tiltak som er utformet for å sikre enkeltpersoner tilgang uten forsinkelse til vesentlige varer og tjenester som mat, vann, husly, helsetjenester, elektrisitet og sanitæranlegg».

UN HRC General Comment No. 36 on Right to Life in Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights (2018).

Retten til tilstrekkelig bolig

«Retten til bolig slår fast at «et tilstrekkelig hus må inneholde visse fasiliteter som er avgjørende for helse, sikkerhet, komfort og ernæring». Dette inkluderer «bærekraftig tilgang til naturressurser og fellesressurser, trygt drikkevann, energi til matlaging, oppvarming og belysning, sanitæranlegg og vaskefasiliteter.» [...] Tilstrekkelig bolig må være beboelig og fysisk trygg, «med tanke på å gi innbyggerne tilstrekkelig plass og beskytte dem mot kulde, fuktighet, varme, regn, vind eller andre helsetrusler [...]»

UN CESCR General Comment No. 4 on the Right to Adequate Housing in Article 11 of the International of the Covenant on Economic Social and Cultural Rights (1991).

¹ Human rights treaty supervisory bodies, such as the European Committee of Social Rights, the UN Human Rights Committee, the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, or the UN Committees on the Rights of the Child and Women's Rights, have affirmed that all such rights are implicated by energy poverty (Hesselman, 2021).

Energi og menneskerettigheter: tilstedeværende men ikke beskyttet

Til dagens dato er ikke rettigheten til energi eksplisitt anerkjent i loven i en vid forstand. Det har imidlertid skjedd en tydelig fremgang i og med at flere internasjonale, regionale og nasjonale juridiske instrumenter nå lovfester denne rettigheten.

På nasjonalt nivå anerkjenner flere grunnlover, domstoler og lovverk på lavere nivå rettigheten til energi, inkludert Spania, Frankrike, Colombia, Sør Afrika, India, Pakistan og Filippinene (Hesselman 2021; Hesselman, Varo and Laakso, 2019).

Disse rettighetene har et gjensidig aspekt i det at de representerer både spesifikke rettigheter for enkeltpersoner og forpliktelser for stater til å sikre energitilgang som en menneskerettighet.

Retten til Energi i eksisterende juridiske dokumenter

- **Artikkel 14(2)h av FNs Kvinnekonvensjon** formulerer en rett til tilstrekkelig levestandard for kvinner på landsbygda, inkludert retten til elektrisitet spesifikt.
- **Artikkel 11 av San Salvador-Protokollen angående økonomiske, kulturelle og sosiale rettigheters** anerkjenner på samme måte menneskerettigheten til grunnleggende tjenester, som omfatter tilgang til energi.
- Artikkel 36 i EUs charter om grunnleggende rettigheter sier at EU må respektere tilgang til tjenester av allmenn økonomisk interesse slik det allerede er gitt i nasjonal lovgivning eller i EU-lovgivningen, inkludert elektrisitets- og gassforsyning.

I de følgende avsnittene i dette dokumentet trekker vi frem relevante eksempler, som tiltak for å garantere at alle mennesker har tilgang til trygge, varme, sunne og beboelige boliger og grunnleggende fasiliteter, samt forpliktelser til å beskytte mot frakobling av energi på grunn av manglende betalingsevne (Hesselman 2021; Tully 2006).

Retten til Energi: praktiske aspekter og kontekstualisering

Selv om retten til energi i prinsippet er universell, anerkjenner den behovet for fleksibilitet i praksis. Dette gjelder for rettighetsperspektivet generelt, ettersom behovene varierer avhengig av konteksten, som omfatter **geografiske, klimatiske og sosioøkonomiske faktorer, så vel som den personlige situasjonen til ulike individer.**

Siden 1980-tallet har menneskerettigheter ofte blitt tilknyttet til Amartya Sen og Martha Nussbaums '**kapabilitetstilnærming**' som går ut på at målet bør være å gi mennesker frihet til å oppnå det de setter pris på å gjøre og være, og å skape forhold som gjør det mulig for dem å oppnå og bevare menneskelig verdighet.

Ifølge denne tilnærmingen, innebærer retten til energi flere viktige elementer, samt **tilgang til til sosialt og materielt nødvendig energi:**

- **minimumsforsyning av energi** som er tilstrekkelig, av høy kvalitet, pålitelig og kontinuerlig;
- **energikilder og -forsyninger** som oppfyller visse standarder for bærekraft, helse, sikkerhet og renhet;
- **energiapparater** som effektivt omdanner energi for daglig behov;
- **rimelig energiforsyning** for å sikre at kostnadene ikke begrenser en persons evne til å dekke andre grunnleggende behov.

Tilnærmingen tar hensyn til at individers utgangspunkt kan variere drastisk i forhold til å oppnå en slik rettighet. Faktorer som bør betraktes som **kilder for sårbarhet** - enten grunnet begrensning av tilgang til energiforsyningen eller manglende betalingsevne for energitjenester - og krever spesiell beskyttelse.

For å oppnå en større grad likestilling krever en rettsbasert tilnærming at beslutningstakerene ikke bare hensyn til slike forskjeller men også at de prioriterer målrettede tiltak for de som trenger mer støtte for å dermed minske sårbarhet eller motvirke enhver form for diskriminering. I forhold til retten til energi, kan dette godt gjelde for energitjenester, leveranse derav og mekanismer som forsikrer overkommelige priser (blant annet).

Kilder for Sårbarhet

- **Fysiske tilstander**
slik som alder, sykdom eller funksjonshemming som kan kreve ekstra energikrevende utstyr.
- **Sosio-økonomiske forskjell**
på grunn av etnisitet, kjønn, klasse, inntekt, statsborgerskap eller boforhold.
- **Kontekstuelle hensyn**
slik som geografisk beliggenhet, klima, egenskaper ved det bygde miljøet, livsstil og kulturarv.

Retten til adgang til energi og energitjenester

Å knytte retten til energi til uttalte mål for helse, velvære, utdanning, inklusion og deltakelse, slik som det har blitt gjort for andre universelle rettigheter, innebærer at alle individer burde ha rett til en viss grad energiforsyning. Dette har gradvis blitt oversatt til konseptet av minimum energitjenester

Dette leder til spørsmål angående hvem som bestemmer hvilke tjenester og på hvilket nivå, og om "rimelighet" kommer til å innebære lave eller ingen kostnader, i hvert fall for noen grupper.

Minstekrav i kvalitet og kvantitet, relevant for behov og kontekst

Indikatorer for minste energibehov

- minstenivå **energitjenester**
- liste med relevante **hvitvarer**
- minstesnivå **energieffektivitet**
- minstenivå **leveringskvalitet (dvs. regelmessig)**
- minstesnivå for **kilowattimer strøm og/eller kubikkmeter gass eller annet brensel.**

Energisamfunnet har generelt blitt enige om **fem indikatorer** som er gunstige for å fange opp minimumsbehovet for energi. Slike indikatorer gjør det mulig å fastslå minimumsnivåer for energitjenester for å oppfylle evner og rettigheter, samt andre relevante minimumsnivåer og standarder per region eller land, med behørig hensyn til personlige behov og husholdningsbehov og muligheter for energieffektivitet. Minimumet kan

fastsettes gjennom **deliberative prosesser** og baseres på **empiriske standarder** for velferd (Walker et al. 2016; Hesselman et al. 2021).

For å unngå negative helseeffekter så foreslår Verdens Helseorganisasjon (WHO) en minimumstemperatur innendørs for termisk komfort på 18-24 °C, avhengig av bl.a. hvor sårbare beboerne er. WHO har også retningslinjer for fukt, mugg og inneluftkvalitet knyttet til energikilder og -metoder for matlaging eller oppvarming (WHO 2009; WHO 2014; WHO 2018). En annen standard er et minimumsnivå for lumen for belysning for å unngå skader på synet eller muliggjøre ulike oppgaver på en sikker måte. Dette gjenspeiles i antall lyspærer eller wattstyrke per rom eller person, sammen med brukervennlighet eller påkrevde driftstimer.

Å definere et rettighetsbasert minimum: realisering av evner.

På **verdensbasis** er det store forskjeller mellom nasjoner når det gjelder årlig energibruk per innbygger, som korresponderer med ulik menneskelig utvikling og velferdsnivå. I **europaiske samfunn** anses det at et relativt høyt nivå av universelle energitjenester støtter helse og velvære, i tråd med nasjonal eller regional levestandard (Walker, Simcock og Day, 2016). I Sentral-Europa, for eksempel, tyder nyere forskning på at 80-150 gigajoule per år og innbygger (med tanke på all energibruk) er en passende mengde energi som kreves for å opprettholde dagens energinivåer som er nødvendige for å støtte helse og velvære (Frigo et al., 2021). Minimumskravet til energi bør gjennomgå regelmessig, ettersom innlemmelse av fornybar energi og/eller energieffektiviseringstiltak kan endre energimengden som kreves for å dekke de samme behovene i husholdningene.

Grunnleggende Energitjenester

- **Oppvarming/nedkjøling av rom**
- **Oppvarming av vann**
- **Lys**
- **Hvitvarer og elektronikk**
- **Matlaging**
- **Rengjøring**
- **Personlig hygiene**
- **Helse hjemmetjenester**

Selv om dette ennå ikke er vanlig i praksis, kan slike beregninger brukes til å fastsette et minimumsnivå for universelle energitjenester som skal tilbys gratis - enten til alle eller bare til sårbare husholdninger. Data på husstandsnivå kan deretter brukes til å etablere rettferdige prisordninger for forbruk utover minimumsnivået (progressive blokktariffer).

For eksempel så er det anslått at den gjennomsnittlige spanske husholdning vil trenge mellom 2 112 kWh (for en husholdning med én person) og 4 232 kWh (for en husholdning med fire eller flere personer) årlig for å dekke behovet for matlaging, innendørs belysning og strøm til hvitvarer (Arenas Pinilla et al., 2020). Til sammenligning støtter den gjeldende sosiale strømtariffen i Spania et årlig minimumsforbruk på mellom 1 380 kWh (for en husholdning uten barn) og 4 140 kWh (for en husholdning med tre eller flere barn). Husholdninger som er «forbrukere som står i fare for å bli sosialt ekskludert», med svært lav inntekt og mottar støtte fra sosiale tjenester, har rett til gratis strøm.

Definisjon av minimumskrav for utviklingsland

I utviklingslandene i det globale sør antyder Det internasjonale energibyrået (IEA 2020) at en minimum strømforsyning på 1250 kWh årlig kan forsyne en gjennomsnittlig husholdning med grunnleggende nødvendige tjenester. Bemerkelsesverdig nok kan samme servicenivå oppnås med bare 420 kWh årlig med mer effektive apparater.

Appliance	Operational time/day
1 small refrigerator	24 hours
1 fan	6 hours
4 lightbulbs	5 hours
1 television	4 hours
1 mobile phone	Intermittently, 24 hrs

Energy for Growth Hub fant IEAs definisjon for minimal, spesielt siden folks energibehov strekker seg utover hjemmet, og foreslo imidlertid nylig en forsyning på 1000 kWh per år per person som mer passende. Hub anslår at 300 kWh av dette vil gjenspeile husholdningenes etterspørsel, noe som gir 700 kWh forbruk for bredere sosial og økonomisk deltakelse (Moss et al. 2021). For å måle fremgangen mot universell tilgang til moderne, rimelige og pålitelige energitjenester (SDG7), har FN utviklet et flerlagsrammeverk som dekker energi til tjenester som matlaging og/eller elektrisk koking, belysning, oppvarming/kjøling, kjøling, TV/radio og klesvask og stryking. Under dette systemet er minimumsforbruket av husholdningselektrisitet per år opptil 3000 kWh (Bhatia og Angelou 2015).

Alternativt kan minimumsnivåer defineres som en måte å implementere retten til energi på. I Baskerland (Spania) testet det offentlige boligselskapet ALOKABIDE (i et pilotprosjekt) en innovativ tilnærming som garanterer en minimum innetemperatur på 18 °C for 126 leietakere med lav inntekt som bor i boligene (Hernández-Cruz et al., 2021).

Det finnes også andre retningslinjer, for eksempel ISO-standarder, kvalitets- og ytelsesstandarder for koke- og varmeovner og andre apparater, eller bruk av spesifikt brensel fra Clean Cooking Alliance. WHO har fastsatt retningslinjer for innendørs luftkvalitet ved forbrenning av (fast) brensel (WHO 2014). De foreslår forbud mot og fraråder bruk av (ubehandlet) kull og parafin i husholdningene, og setter grenser for innendørs utslipp av visse stoffer. Dette er viktig, fordi bruk av fast brensel (f.eks. ved eller kull) fortsatt er vanlig i mange europeiske husholdninger, men kan ha alvorlige negative helseeffekter på grunn av luftforurensning.

Trygg, pålitelig, og uavbrutt tilgang: Forbud mot stenging av strøm

For å beskytte retten til energitjenester som dekker grunnleggende behov, forbyr en rettighetsbasert tilnærming at grunnleggende forsyninger kobles fra eller kuttes - selv når forbrukerne ikke er i stand til å betale energiregningene sine. Det krever at selskapene fortsetter å levere tjenester, og at de tar hensyn til folks «betalingsevne» (FN, 2003).

Dette forbudet erkjenner at manglende betaling av strømregningen er et uttrykk for mer alvorlige problemer, som frakobling bare vil forverre. Derfor bør det aldri være opp til en kommersiell leverandør å foreta frakoblinger, men det bør være strengt regulert av klare regler.

I dag finnes det ikke noe forbud mot frakobling i hele EU. I Europas liberaliserte energimarkeder innebærer dette en risiko for sårbare husholdninger.

Prekær tilgang: forhåndsbetalingsmålere og selv-stenging av strøm

Forskuddsbetalingsmålere for gass og elektrisitet har blitt fremmet som en mekanisme som gjør det mulig for folk å styre energiforbruket og -kostnadene sine selv, og dermed unngå strømstenging. De blir ofte foreslått som en måte å gi folk i energifattigdom mer kontroll.

Selv om det er rapportert om noen vellykkede resultater når det gjelder å oppnå slike resultater og beskytte folk mot gjeld og frakoblinger, er det også en risiko for at forskuddsbetalingsmålere fører til å skape en «andrekasse» av energibrukere, som er mer tilbøyelige til å selvrasjonere og stenge egen strøm. Dette kan føre til nye former for diskriminering, ulemper og energifattigdom.

Forskuddsbetalingsmålere kan anses som uforenlige med en rettighetsbasert tilnærming, ettersom de utelukkende legger betalingsbyrden på den forskuddsbetalte forbrukeren, som typisk er en husholdning med lav inntekt.

Leverandøren stenger ikke strømmen direkte på grunn av ubetalte regninger, men heller så kan folk selv slutte å bruke den energien de trenger når de ikke klarer å fylle på saldoen. Dette kalles «selvfrakobling» (Shaver 2018).

Bruk av slike målere bør derfor bare anses som akseptabelt der det ikke er mulig å bruke vanlige systemer, eller der de som bruker dem, foretrekker det av en rimelig grunn. I slike tilfeller bør forhåndsbetalingsordninger kombineres med sjenerøse garantier for grunnleggende forsyning.

FN ber Belgia og Tyskland om å gjøre noe med grunnleggende strøm- og energibehov

I 2018 var **FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (UN CESCR)** bekymret over at et stort antall husholdninger i Tyskland, særlig de som mottar grunnleggende sosiale ytelser, opplever energifattigdom. I tillegg ble ca. 328 000 husholdninger i 2016 rammet av strømstans på grunn av ubetalte regninger. Komiteen anbefalte Tyskland å **iverksette effektive tiltak for å sikre at alle husholdninger kan dekke sine grunnleggende strømbehov**, slik at man unngår at husholdninger som ikke er i stand til å betale for sine minimumsbehov, blir koblet fra strømnettet.

Nylig (2020) uttrykte **UN CESCR** bekymring for energikostnadenes innvirkning på husholdningsbudsjettene, særlig for lavinntektshusholdninger i Belgia, og for praksisen med å stenge av gass og strøm ved manglende betaling av regninger. Myndighetene ble anbefalt å **iverksette nødvendige tiltak for å sikre en minimumsforsyning av energi, selv når det er installert en budsjettmåler**.

UN CESCR, Concluding Observations: Germany (2018) E/C.12/DEU/CO/6; Belgium (2020) E/C.12/BEL/CO/5.

Gjenkjennelse og angripelse: diskriminering i praksis

Ikke-diskriminering er et veletablert kjerneprinsipp i internasjonal menneskerettighetslovgivning, og må opprettholdes i retten til energi. Ikke-diskriminering er nært knyttet til likhet, rettferdighet og sårbarhet. Det innebærer at man må jobbe for å identifisere hvilke individer eller grupper, som på grunn av spesielle kjennetegn, utelates eller behandles på en diskriminerende måte, enten det er i lovverket eller i praksis, direkte eller indirekte.

Kjønnsforskjeller er spesielt tydelige i forbindelse med energifattigdom som oftest gjenspeiles i forskjeller i inntektsnivå, men også ulike personlige behov, interesser, valg og andre faktorer. Noen mennesker rammes av diskriminering på flere grunnlag, på tvers av flere ulikhetsakser (Europarådet, 2021).

Kjente grunnlag for ikke-diskriminering i menneskerettighetslovgivningen er blant annet:

- etnisitet • kjønn • språk • religion • politikk eller annen oppfatning • nasjonal- eller sosialopprinnelse • fattigdom • fødsel eller annen status som funksjonshemning, alder, familie status • seksuell orientering og kjønnsidentitet • helse

Den tar også hensyn til:

- bosted • sosio-økonomisk situasjon, inkludert en persons status som leietaker, huseier eller uformel beboer - aspekter som er særlig relant for enegitilgang

Energi og sosioøkonomisk diskriminering: Romfolk i Sentral- og Øst-Europa

Spesifikke grupper eller samfunn i Europa er fortsatt i svært prekære situasjoner når det gjelder tilgang til energitjenester. Romfolket skiller seg ut fordi deres situasjon med dårlig tilgang til grunnleggende tjenester, inkludert energi, ofte får oppmerksomhet i internasjonal menneskerettighetsovervåking (OHCHR 2016; OHCHR 2020; Den europeiske sosialkomité 2012).

Over hele Europa har romsamfunn i flere tiår levd som en sterkt berøvet og ekskludert minoritet, ofte i områder utsatt for miljøforurensning og med dårlig tilgang til vann, kloakk og energi. I segregerte landlige bosetninger sliter fattige romfamilier ofte med å dekke sine grunnleggende energibehov og tyr til å samle ved, brenne fast brensel av lav kvalitet eller være avhengige av uformelle tilkoblinger til strømmettet.

Slike forhold gjenspeiler strukturelle ulikheter og diskriminering i tilgang til energi. Manglende evne til å oppnå grunnleggende energikapasiteter, som å gjøre lekser eller betjene en datamaskin, er umiddelbare ulemper med langsiktige konsekvenser. Energifattige romfolk har lavere tilgang til utdanning og informasjon, noe som representerer et hinder for å komme ut av sirkelen av ekstrem fattigdom.

Informasjon som et verktøy mot diskriminering

Innsamling av disaggregerte data om diskriminerende tilgang og om folks energibruk, inntekt, boligkvalitet, er avgjørende for å bekjempe diskriminering i henhold til en rettsbasert tilnærming. Data bidrar til en bedre forståelse av de unike behovene eller utfordringene enkelte grupper står overfor, for eksempel kvinner og alenemødre fra ulike etniske minoriteter, pensjonister med lav inntekt som bor på landsbygda, familier som har omsorg for barn med nedsatt funksjonsevne, eller unge voksne. Data gjør det mulig å utvikle skreddersydde tiltak, mens generiske politiske virkemidler kan forverre diskrimineringens interseksjonalite

Overkommelighet

Tilgjengelige energitjenester er en forutsetning for at folk skal ha tilgang til et minstenivå av energitjenester. Dette kan bare skje om både energiforsyningen og effektive apparater er tilgjengelige for alle til en overkommelig pris. Å sikre at et minimum av tilgang til energitjenester er overkommelig i pris - også for sårbare mennesker - er derfor et annet viktig aspekt ved et rettighetsperspektiv.

Ifølge FNs Regulatory Indicators for Sustainable Energy (RISE), som er knyttet til bærekraftsmål 7, er energitjenester til en overkommelig pris knyttet til husholdningenes samlede inntekt. RISE antyder at en andel på 5 % av budsjettet er akseptabelt i varme klimaer, mens maksimalt 10 % er mer passende i kaldere klimaer, der behovet for oppvarming driver forbruket opp. I forbindelse med klimaendringene kan kjøling være like viktig for folks helse og velvære.

Overkommelighet må forstås i forhold til:

- **en persons midler** – det som er overkommelig for én person, er det kanskje ikke for en annen.
- **en husholdnings evne til å ha råd til andre nødvendige behov** etter å ha betalt energiregninger – dvs. energikostnader bør ikke føre til at man går glipp av andre nødvendige utgifter.

Stigende temperaturer vil øke etterspørselen etter kjøling

Etter å ha besøkt Spania, bemerket FNs rapportør for menneskerettigheter og ekstrem fattigdom i 2020 at klimaendringer vil påvirke mennesker i fattigdom dramatisk. Rapportøren oppfordret derfor Spania til å sørge for at sosialbeskyttelsespolitikken støtter de som allerede er i fattigdom og de som sannsynligvis vil bli presset inn i det på grunn av global oppvarming. Ettersom nylige hetebølger allerede forårsaker dødsfall, vil fattige familier uten tilgang til strøm eller klimaanlegg være i faresonen.

HRC, Report of the Rapporteur on Extreme Poverty: Mission to Spain (2020) A/HRC/44/40/ADD.2

Ulike indikatorer har blitt utviklet for å beregne hvor rimelig minimums energitjenester er, for eksempel 10 %-indikatoren, 2M-indikatoren eller LIHC-indikatoren (Low-Income/High Energy Costs). Uansett hvilken indikator som brukes, er målet å vurdere om utgiftene til grunnleggende energibehov går på bekostning av andre viktige husholdningsutgifter. Dette krever som regel en bredere forståelse av husholdningenes budsjettering. Om utgiftene til grunnleggende energibehov er for høye for noen deler av samfunnet, uavhengig av underliggende årsakene, innebærer et rettsbasert perspektiv at myndighetene eller reguleringsmyndighetene har behov for eller plikt til å innføre tiltak for å gjøre utgiftene mer overkommelige. Dette gjelder både i offentlige og private energimarkeder. Tiltakene kan omfatte regulering av priser og tariffer for energitjenester, økonomisk eller praktisk bistand for å redusere energiregningene (f.eks. energieffektiviseringstiltak) eller ulike former for målrettet støtte gjennom sosiale velferdsordninger eller trygdesystemer.

Å lukke inntektsgapet: en anstendig lønn å leve av

Lav inntekt er en medvirkende faktor til folks manglende råd til nødvendige energitjenester. Her kan myndigheter og institusjoner handle på flere måter:

- Forsørging for at minstelønninger støtter anstendige levestandarder, inkludert muligheten til å betale for tilstrekkelig tilgang til energitjenester.
- Skape bedre inntektsmuligheter ved å hjelpe folk med å få tilgang til passende arbeidsplasser eller bygge opp egne (små) bedrifter.
- Forbedre trygdeordningene, med vekt på (målrettede) inntektstillegg eller (etter behov) gjeldslette- eller gjeldshåndteringsprogrammer.
- Implementer en «universell grunninntekt» for å sikre at folk har tilstrekkelige midler til å dekke sine grunnleggende behov.

Prinsipper for å sette retten til energi i praksis

En rettsbasert tilnærming krever at politikken og strategiene som ligger til grunn for energiomleggingen, utformes slik at de tar hensyn til - og til og med prioriterer - sårbare og energifattige personer. Retten til energi må være basert på prinsipper som energidemokrati og offentlig kontroll over energiresurser og forsyningssystemer. Den er forankret i retten til offentlig deltakelse i beslutningsprosesser, tilgang til informasjon og tilgang til rettferdighet. Dette krever robuste styringssystemer og åpenhet: Folk må kunne bidra på en betydningsfull måte i beslutningsprosesser i energiområdet, ved hjelp av folkevalgte representanter eller organer som skal beskytte rettighetene deres, for eksempel ombudsmenn eller reguleringsmyndigheter.

Energidemokrati for menneskesentrert politikk

Selv om det finnes en rett til energi på papiret, er det ikke nok til å sikre at folk kan utøve den. Å sikre at innbyggerne deltar direkte i beslutningsprosesser på energiområdet er det underliggende prinsippet i energidemokratiet, ettersom det gir de berørte en stemme i avgjørelsen av «hvordan» retten til energi skal respekteres, beskyttes og oppfylles. Dette er spesielt viktig i overgangen til karbonnøytrale samfunn. En slik avkarbonisering kan også i økende grad omfatte desentraliserte systemer, som er organisert nærmere innbyggerne.

Retten til energi bygger på et prinsipp om universalitet, men spesifikke behov og rettigheter på tvers av EUs befolkninger bør fastsettes gjennom offentlig engasjement og drøfting, basert på sosioøkonomiske sammenhenger. Definisjoner av rettigheter, politikk for å gjennomføre dem og mekanismer for å beskytte mennesker må gjenspeile folks reelle behov og ulike enkeltpersoners og gruppers erfaringer med å mangle evner. Beslutninger bør tas med og for mennesker, ikke om mennesker (ENGAGER 2021).

Verktøy for å levere energidemokrati kan være å styrke innbyggernes energiforsamlinger, overføre eierskap og kontroll over energisystemer til det offentlige, blant annet gjennom desentralisering eller rekommunalisering (Kishimoto et al. 2017), etablere sterke organer som representerer innbyggerne, selv i energiselskaper eller boligselskaper, eller støtte inkluderende energisamfunn eller energiallmenninger for innbyggerne (Caramizaru and Uilhlein 2020).

Forbrukervern og -påvirkning, herunder for å ta opp rettighetskrenkelse

Aktivister, ombudsmen, forbruker grupper, og det akademiske miljøet har en viktig og utfyllende rolle i å øke bevissthet og politisk momentum:

- **Forbrukerstøtte og interessegrupper** kan gå i dialog med berørte mennesker for å øke deres kunnskap om energi og retten til energi, og på den måten vinne deres tillit og bygge opp selvtilliten deres til å ta en aktiv rolle i energidemokratiet. Som representanter kan de også forsterke stemmer og øke bevisstheten.
- **Ombudsmenn**, ved å behandle individuelle klager og samle dem, er viktige partnere i implementeringen og overvåkingen av forbrukerrettigheter.

Timing er viktig når det gjelder forbrukerbeskyttelse og påvirkningsarbeid. Ideelt sett bør aktivister og ombudspersoner komme i kontakt med folk tidlig og ofte for å informere dem om rettighetene deres og gripe inn i tilfelle brudd. Å engasjere seg i debatter med politiske beslutningstakere før valget kan bidra til å forme plattformene deres, og å holde engasjementet oppe etter valget bidrar til å sikre at de holder det de lover.

Koalisjonsbygging på tvers av organisasjoner og grupper som er opptatt av (energi)fattigdom, en rettferdig (energi)overgang og boligkriser, kan fremme inkluderende og representativ rettighetsbasert aktivisme. Det erkjenner også at rettigheter - til bolig, energi, vann, et rent miljø, helse osv. - ofte er gjensidig avhengige av hverandre.

Alliansen mot Energifattigdom

Alliansen mot energifattigdom (Aliança contra la Pobresa Energètica eller APE) ble lansert i Barcelona i februar 2014 med utgangspunkt i å kjempe for tilgang til **grunnleggende forsyninger** (dvs. energi og vann) som en **grunnleggende menneskerettighet**. De bygger en kritisk masse for påvirkningsarbeid gjennom

koalisjonsbygging blant sosiale og miljømessige organisasjoner som er bekymret for energifattigdom, boligmangel og utkastelser. Deres mobilisering førte til vedtakelsen av den rettsbaserte katalanske loven 24/2015 om «bolig- og energifattigdomskrise», som forbyr utkastelse og frakobling fra grunnleggende forsyninger for husholdninger som er definert som sårbare av lokale sosialtjenester.

En av alliansens viktigste aktiviteter er å støtte «kollektive rådgivningsmøter», der folk kommer for å dele bekymringer og klager i et trygt og tillitsfullt rom, men også for å tilegne seg kunnskap og bli styrket. Gjennom møtene akkumuleres kunnskap etter hvert som nye saker kommer til, og praktiske løsninger utformes i fellesskap. Møtene har en eksplisitt kjønnsdimensjon, ettersom det i stor grad er kvinner som rapporterer om ubetalte regninger og gjeld, eller som står i fare for å bli frakoblet og/eller kastet ut av huset, som deltar. Forsamlingene fremmer myndiggjøring, tilgang til informasjon, gjensidig kunnskapsdeling og støtte, deltakelse og formidling av «retten» til tjenester.

Styring og delegering av Ansvar

Staten og reguleringsmyndigheter spiller den største rollen når det gjelder å sette opp politiske og regulatoriske rammer som opprettholder retten til energi - inkludert det å bestemme hvilke andre aktører som skal holdes ansvarlige, og på hvilke måter. I denne regulerings- og tilsynsrollen må myndighetene sørge for at det er samsvar mellom de ulike styringsnivåene i energisektoren, inkludert næringslivet (f.eks. energiverk, energieffektiviseringssektoren, byggsektoren) fra nasjonalt til lokalt nivå, til skatte- og finansaktører og mellom ulike offentlige sektorer (f.eks. bolig, sosial velferd, helse).

I henhold til en rettsbasert tilnærming, må myndighetene forplikte seg til inkluderende, deltakende prosesser for å fastsette spesifikke detaljer (f.eks. minimumsnivåer for energi) og utvikle effektive og robuste handlingsplaner for å bekjempe energifattigdom. Planene må tydelig definere tidsfrister og de ulike aktørenes ansvarsområder, samt identifisere og mobilisere relevante tilgjengelige ressurser. Statene må ta ansvar for å sikre at slike planer jevnlig blir (re)vurdert, oppdatert og overvåket. Ettersom det forventes at myndigheter på lavere nivå skal spille en nøkkelrolle i implementeringen av retten til energi, kan det være nødvendig med kapasitetsbygging for å styrke kommuner, fylker og regioner.

Åpenhet og ansvarlighet i offentlige tjenester og privat sektor

Retten til tilgang til informasjon er kjernen i retten til energi. Individer og representanter må ha enkel tilgang til informasjon om priser, kontrakter osv. Dette er i tillegg til støtteordninger og mekanismer som kan gi tilgang til rettshjelp.

Åpenhet og ansvar fra aktørenes side er avgjørende i denne sammenhengen. For å begrense systemisk misbruk og diskriminering må data om, for eksempel frakoblinger, restanser eller betalingsproblemer, samles inn og gjøres offentlig tilgjengelig.

Mekanismene for fastsettelse av energipriser og forhandlinger knyttet til sektorregulering må være åpne og tilgjengelige for alle. Viktige elementer i energipolitikken bør offentliggjøres i form av faktaark, skrevet på et språk som er tilgjengelig og forståelig for alle.

Energileverandører har et aktivt ansvar for å sikre tilgang til informasjon og åpenhet, og de har et direkte ansvar for å respektere og fremme menneskerettighetene i henhold til FNs veiledende prinsipper for næringsliv og menneskerettigheter. Dette er et viktig internasjonalt rammeverk for å fastsette relevant ansvar og sikre at det finnes rettsmidler mot rettighetsbrudd, blant annet gjennom egnede klagemekanismer (OHCHR 2011). Ansvarliggjøring kan ta ulike former, men må sikre uavhengig tilsyn.

Fremtiden: Engasjement for retten til energi

Perspektivet til retten til energi...

- grunnlag i **hvert enkelt individs grunnleggende strøm behov**
- **Anser alle individer** som som den endelige «bekymringsenheten» for energifattigdomspolitikken: den tar sikte på å identifisere og eliminere **urettferdighet, ulemper og ulikhet**
- **legger vekt på pliktene, både til offentlige myndigheter og andre**, og krever rettsbasert styring av energifattigdom
- **etablerer rammeverk som muliggjør retten til energi** for innbyggerne og deres representanter. Dette er i tillegg til krav av et minimum tilgang til energitjenester, rimelige priser, beskyttelse mot frakobling, likestilling eller for å utfordre skadelig bruk av forhåndsbetalte målere
- **kan styrke og fremme energidemokratiet**: Dette innebærer rett til **deltakelse, informasjon**, tilgang til **rettsvesenet** og **ansvarliggjøring**.
- **kan engasjere samfunn, borgere og interessenter** i en diskusjon om hvordan energifattigdom best kan bekjempes. Retten er ikke bare en **oppfordring** - den kan være et **juridisk konsept** eller et **moralsk imperativ**: Menneskerettighetene tilhører alle, **og de ligger til grunn for hvordan samfunnet skal dekke grunnleggende behov for alle**.

References

- Arenas Pinilla, E, R. Barrella, A. Cosín López-Medel, J.I. Linares Hurtado, J.C. Romero Mora, C. Foronda Díez and L. Díez Alzueta (2020). *Desarrollo de un modelo de cálculo de gasto eléctrico teórico en los hogares españoles*. ECODES-Fundación Ecología y Desarrollo / Cátedra de Energía y Pobreza, Universidad Pontificia de Comillas.
- Bhatia, M. and N. Angelou (2015). *Beyond Connections: Energy Access Redefined*, ESMAP Technical Report, World Bank, Washington DC
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/24368>
- Bradbrook, A. and J. Gardam (2006) "Placing Access to Energy Services with a Human Rights Framework", *Human Rights Quarterly* 28: 389.
- Council of Europe. *Intersectionality and Multiple Discrimination*. www.coe.int/en/web/gender-matters/intersectionality-and-multiple-discrimination
- Day, R., G. Walker and N. Simcock (2016). "Conceptualising Energy Use and Energy Poverty using a Capabilities Framework". *Energy Policy* 93:255-264.
- ENGAGER (2021), *A Toolkit for a Just Transition With the People*. www.engager-energy.net/wp-content/uploads/2021/11/Engager-Toolkit--draft-2.pdf (21 October 2021)
- European Committee of Social Rights, *International Federation for Human Rights (FIDH) v. Ireland* (12 May 2017) Decision on Merits, Complaint No. 110/2014.
- European Committee of Social Rights, *Médecins du Monde – International v. France* (11 September 2012), Decision on Merits, Complaint No. 67/2011.
- Frigo G., M. Baumann and R. Hillerbrand (2021). "Energy and the Good Life: Capabilities as the Foundation of the Right to Access Energy Services," *Journal of Human Rights and Development* 22:218.
- Guyet, R. (2015). "Précarité énergétique et justice énergétique: un droit À l'énergie est-il pensable?" *L'Europe en Formation* 378:126-145.
- Hernández Cruz, P., J.M. Hidalgo-Betanzos, I. Antepara, I. Aberasturi, and D. Pérez (2021) "Guaranteeing a minimum temperature of 18 degrees C in low-income dwellings", FPRN-ENGAGER Conference 'Making Decarbonisation Fair'; 1-4 March 2021.
- Hesselman M., (2021). "Energy poverty and household access to electricity services in international, regional and national law" in M. Roggenkamp et al (eds), *Edward Elgar Encyclopedia of Energy and Environmental Law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- Hesselman M. (2021, in press). "Right to Energy", in Hofbauer, Philipp, Binder and Nowak (eds) *Elgar Encyclopedia on Human Rights*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Hesselman M., A. Varo, R. Guyet and H. Thomson (2021). "Energy Poverty in the COVID-Era: Mapping Global Responses to the Pandemic in Light of Momentum on the Universal Right to Energy" *Energy Research and Social Sciences* 18 <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102246>
- Hesselman, M., A. Varo and S. Laakso (2019). *The Right to Energy in the European Union*. ENGAGER Policy Brief No. 2 via: www.engager-energy.net/policy-brief-on-the-right-to-energy/.
- Human Rights Council (2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Mission to Spain*, A/HRC/44/40/ADD.2
- Human Rights Council (7 October 2020). *Report of the UN Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights: Just Transition*, UN Doc. A/75/181/Rev.1.
- Kishimoto S., O. Petitjean and L. Steinfort (eds) (2017). *Reclaiming Public Services: How Cities and Citizens are Turning Back Privatization*. Amsterdam: Transnational Institute via: www.tni.org/en/publication/reclaiming-public-services
- Löfquist, L. (2020). "Is There a Universal Human Right to Electricity?" *The International Journal of Human Rights* 24:711.
- Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Spain* (18 December 2020) ESP 6/2020.

Office of the High Commissioner for Human Rights (UN OHCHR), *Joint Communication of UN Special Procedures to Serbia* (16 November 2016) SRB 3/2016.

Office of the High Commission for Human Rights (UN OHCHR), *Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework* (UN: Geneva 2011) HR/PUB/11/04.

Ormandy, D and V. Ezratty (2012). "Health and Thermal Comfort: From WHO Guidance to Housing Strategies", *Energy Policy* 49.

Shove, E. and G. Walker (2014). "What is energy for? Social practice and energy demand", *Theory, Culture and Society*, 31:5, 41-58.

Simcock N., H. Thomson, S. Petrova and S. Bouzarovski S. (eds) (2018). *Energy Poverty and Vulnerability: A Global Perspective*, Abingdon: Routledge.

Szulecki, K. and I. Overland (2020). "Energy democracy as a process, an outcome and a goal: A conceptual review", *Energy Research and Social Science* 69
<https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101768>.

Tirado-Herrero, S. and M. Hesselman (eds) (2020). "New Narratives and Actors for Citizen-led Energy Poverty Dialogues", ENGAGER Policy Brief No. 4, (September 2020) via: www.engager-energy.net/policy-briefs/

Tully S. (2006). "Access to electricity as a human right", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 24:557-587.

Tully, S. (2008). "The human right to access clean energy" *Journal of Green Building* 3:140-148.

Walker, G. (2015). "The right to energy: meaning, specification and the politics of definition", *L'Europe en Formation* 378:26-38.

Walker, G., N. Simcock N and R. Day (2016). "Necessary energy uses and a minimum standard of living in the United Kingdom: Energy justice or escalating expectations?" *Energy Research and Social Science* 18:129-138.

WHO (World Health Organization) (1987). *Health Impact of Low Indoor Temperatures*, WHO Regional Office for Europe.

WHO (2007). *Housing, Energy and Thermal Comfort: A Review of 10 Countries Within the WHO European Region*, WHO Regional Office for Europe.

WHO (2009). *Guidelines for Indoor Air Quality: Dampness and Mould*, WHO Regional Office for Europe.

WHO (2014). *Indoor Air Quality Guidelines: Household Fuel Combustion*, World Health Organization.